

Evaluating Bokhari's Historical Narratives about the Holy Prophet's Life in the Realm of Fiqh (Jurisprudence) and Belief before and after Prophecy

Nafiseh Faghihi Moghaddas*

Akbar Rustaei**

Abstract

Islamic heritage reflects the teachings of the Holy Prophet Mohammad in biography (Syrah) and narrative books. One of the most prominent Sunni narrative references which reflected the holy prophet's teachings is Bokhari's *Sahih* (translation: credible). Bokhari has attributed a considerable number of narrations regarding Fiqh and faith to the Holy Prophet in this book. Hence, the goal of this study is to evaluate Bokhari's narrations about Islamic beliefs and Fiqh in this book. The importance and necessity of such a study increase considering the credibility of Bokhari's *Sahih* amongst the Sunnis as the most credible and reliable book after *the Quran*. This study examines Bokhari's historiography considering the deeds and actions he attributed to the holy prophet regarding Islamic Fiqh and Faith through library research and the descriptive-analytical method. Based on the findings, the narrators and the implications of Bukhari's hadiths and the predicates presented therein, their conflicts with other predicates recited by him, other historical reports, *Quran*, and other widely accepted beliefs of the Muslims bring his historiography into question. We demonstrated our evaluation by examining Bukhari's Fiqh and faith narrations containing notions such as the holy prophet deeming idles sacred before his prophecy, doubting his prophecy, learning about the Judgment day's events from the Jews, being influenced by the Jews in fasting in the Ashoora day (10th of Moharram), and not observing the Islamic rulings and laws.

Introduction:

According to *the Holy Quran*, God has set his Prophet an excellent role model, so Islamic scholars have tried to record narrative predicates about the teachings of the Holy Prophet (peace be upon him). One of the most prominent narration references of the Sunnis that has recorded the Holy Prophet's teachings is *Sahih* (of) Bukhari. Since there are so many

---

* Assistant Professor, Department of Ahl-al-Bait Studies, Faculty of Theology and Ahl-al-Bait Studies, University of Isfahan, Isfahan, Iran
(Corresponding Author) N.faghihi@ahl.ui.ac.ir

** PhD Candidate of Islamic History, Department of History and Civilization, History and Political Studies Faculty, Islamic History, Baqer Al-Uloom University. Qom, Iran

interactions in the realm of Beliefs and Fiqh attributed to the Holy Prophet (peace be upon him) by Bukhari in this book, this study aims to assess and evaluate his narrations about Islamic beliefs and Fiqh as recorded and reported in this book, based on the methodological criticism of historiography. This issue is of paramount importance considering the position of *Sahih Bukhari* amongst Sunnis as the most reliable and credible book after *the Holy Quran* since it is one of the oldest inclusive narration books (a.k.a. *Jawami*) of Sunnis and one of their primary references. The vast number of narrations recorded and the inclusiveness of the subjects make this even more paramount. None of the studies done on the subject of *Sahih Bukhari* have ever criticized Bukhari's historiography or reviewed the narrations attributed to the Holy Prophet (peace be upon him) using a historical method.

Materials and Methods:

Using the library research approach and descriptive analysis, this study tries to assess and evaluate the quality of Bukhari's historiography considering the actions and interactions he has attributed to the Holy Prophet (peace be upon him) regarding the realm of Islamic beliefs and Fiqh.

The present study evaluates ten samples chosen from historical predicates mentioned in *Sahih Bukhari*, projecting an overall image of his historiography.

Discussion of Results and Conclusions:

This study concludes that Bukhari's approach is narrative historiography, one of the oldest and most prominent manners for recording history. Bukhari has mentioned various narrations regarding historical events and news using this method. There are different reasons to believe that Bukhari has chosen his narrations and narrators selectively and biased and has presented a false picture of the Holy Prophet's (peace be upon him) beliefs and Fiqh teachings.

The findings of this study regarding the contents of *Sahih Bukhari* show that the book focused on the subjects of beliefs, Fiqh, history, ethics, and interpretation (of *the Holy Quran*), and Bukhari has narrated parts of the Holy Prophet's (peace be upon him) sayings using the ascribing method. In this study, the faith narrations are about the Holy Prophet's (peace be upon him) activities before his Prophecy when facing idles and afterward regarding His Prophecy and when facing the Jews.

Eventually, Bukhari's performance regarding the belief narrations focused on his reports about the pre-prophecy period of Prophet Muhammad's (peace be upon him) life, the beginning of his Prophecy, and during it. Bukhari attributes admiring idles and offering sacrifices for them before prophecy to his Holiness. The portion of *Sahih* is dedicated to the pre-prophecy period and the beginning of the prophecy is relatively modest. Narrations mainly focused on the description and interpretation of the Prophet's teachings during his Prophecy, the inclusiveness of which in the realm of beliefs and Fiqh is abundantly clear.

Based on the narrations mentioned by Bukhari, we could point to predicates such as Jews influencing his Holiness and their command over his Holiness, the Jews bewitching his Holiness, and his holiness' admitting that prophets before him were superior to him.

The findings of this study about authenticity show that some narrators of historical reports in *Sahih Bukhari* were related to Jewish scholars and their reported narrations. In some cases, the nature of the relationships persuaded them to recite Ka'b al-Ahbar's sayings instead of those of the Holy Prophet's (peace be upon him). One of those narrators reported even 'Isra'iliyyat' and was well known for it. As for content, there are some discrepancies between reports of Bukhari and those of other historical narrations or other historical events. Some of the historical predicates presented by Bukhari are in conflict with *the Holy Quran* or even common sense, all of which take the author to believe that Bukhari's account of the Holy Prophet's (peace be upon him) beliefs and Fiqh issues is incorrect.

Keywords:

Fasting in Ashoora, *Sahih Bokhari*, Jurisprudence, Sunnis.

References

1. Abai, A. (2002). *Fasting in Jewish Ordinance*. <http://www.iranjewish.com/essay/Essay70.htm>.
2. Abdul Mohammadi, Hussain (2010). *Daramadi Bar Syre Ahl Beit (pbut) (An Introduction to the Ahl al-Bayt (AS))*. Qom: Al-Mustafa International Publication Center.
3. Abu Dawud Sijistani, S. A. (n.d). *Al-Sunan*. Beirut: Dar Al-Fikr.
4. Abu Rayyah, M. (n.d). *Sunnah of Prophet Muhammad in Islam*. Cairo: Dar Al-Ma'arif.
5. Al- Samarqandi, N. M. (n.d). *Bahr Al-Ulum*. Beirut: Dar Al-Fikr.
6. Al-Ajluni Al-Jarahi, I. M. (1985). *Kashf Al-Khafa' wa-Muzil Al-Iibas*. Beirut: Muassasah Al-Risalah.
7. Al-Asqalani, A. A. (1960). *Fath Al-Bari Sharh Sahih Al-Bukhari*. Beirut: Dar Al-Ma'rifah.
8. Al-Asqalani, A. A. (1960). *Huda Al-Sari Muqaddimah Fath Al-Bari Sharh Sahih Al-Bukhari*. Beirut: Dar Al-Ma'rifah.
9. Al-Asqalani, A. A. (1984.). *Tahdhib Al-Tahdhib*. Beirut: Dar Al-Fikr.
10. Al-Asqalani, A. A. (1986). *Tahdhib Al-Tahdhib*. Syria: Dar Al-Rashid.
11. Al-Ayni, B. M. (n.d). *Umdat al-Qari*. Beirut: Dar Ihya Al-Turath Al-Arabi.
12. Albani, M. N. (1995). *Silsalat Al-Hadith as-Sahihah*. Riyadh: Maktabah Al-Ma'arif.
13. Albani, M. N. (1999). *Sahih Sunan Abi Dawud (Abu Dawud)*. Riyadh: Maktabah Al-Ma'arif.
14. Albani, M. N. (n.d). *Tamaam Al-Minnah fi Al-Ta'liq ala Fiqh Al-Sunnah*. Riyadh: Dar Al-Rayah lil-Nashr wa-Al-Tawzi'.
15. Al-Dhahabi, Sh. M. (1982). *Siyar A'lam Al-Nubala*. Beirut: Al-Risalah Foundation.
16. Al-Dhahabi, Sh. M. (1987). *Tarikh Al-Islam wa Wafayat Al-Mashahir wa Al-A'lam*. Scholar: Omar Abd Al-salam Tadmari. Beirut: Dar Al-Kitab Al-Arabi.

17. Al-Hakim Al-Tirmidhi, M. A. (1992). *Nawadir Al-Usul fi Ma'rifat Ahadith Al-Rasul*. Beirut: Dar Al-Jil.
18. Al-Husna Al-Dimashqi, T. A. (n.d). *Daf'o Shobah Man Shabbah wa Tamarrad*. Egypt: Al-Maktabah Al-Azhariyah li Al-Turath.
19. Al-Ijli, A. A. (1985). *Ma'rifah Al-Thoghat*. Medina: Mahtabah Al-Dar.
20. Al-Khatib Al-Baghdadi, A. A. (n.d). *Al-Kifayah fi 'Ilm Al-Riwayah*. Medina: Al-Maktabah Al-Ilmiyah.
21. Al-Khatib Al-Baghdadi, A. A. (n.d). *History of Baghdad*. Beirut: Dar Al-Kotob Al-Ilmiyah.
22. Al-Manawi, Z. A. (1936). *Fayd Al-Qadir Sharh Al-Jami' Al-Saghir*. Egypt: Al-Maktabah Al-Tijariyah Al-Kubra
23. Al-Manawi, Z. A. (1988). *Al-Taysir bi-Sharh Al-Jami' Al-Saghir*. Riyadh: Maktabah Al-Imam Al-Shafi'i.
24. Al-Mawardi, A. M. (n.d). *Al-Nukat wa Al-Uyun*. Beirut: Dar Al-Kotob Al-Ilmiyah.
25. Al-Mizzi, A. Y. (1980). *Al-Tahdhib Al-Kamal fi Asma' Al-Rijal*. Beirut: Mu'assasah Al-Risalah.
26. Al-Nawawi, A. Z. Y. (1972). *Sharh Al-Nawawi ala Sahih Muslim*. Beirut: Dar Ihya Al-Torath Al-Arabi.
27. Al-Nawawi, A. Z. Y. (1996). *Tahdhib Al-Asma wa Al-Lughat*. Beirut: Dar Al-Fikr.
28. Al-Qari, A. S. M. (2002). *Mirqat Al-Mafatih Sharh Mishkat Al-Masabih*. Beirut: Dar Al-Kotob Al-Ilmiyah.
29. Al-Qurtubi, M. A. (n.d). *Al-Jami' li-Ahkam Al-Quran*. Cairo: Dar al-Sha'b.
30. Al-Saduq, M. A. (1983). *Al-Khisal*. Qom: Mo'assisah Al-Nashr Al-Islami (The Institute of Islamic Publication).
31. Al-Saduq, M. A. (1985). *Kamal Al-Din wa Tamam Al-Ni'mah*. Qom: Mo'assisah Al-Nashr Al-Islami (The Institute of Islamic Publication).
32. Al-Saduq, M. A. (1993). *Al-I'tiqadat*. Qom: Al-Mu'tamar Al-Alami li-Alfiya Al-Shaikh Al-Mufid.
33. Al-Sakhawi, M. A. (2001). *Al-Ghayah fi Sharh Al-Hidayah fi Ilm Al-Riwayah*. Cairo: Maktabah Awlad Al-Sheikh li Al-Torath.
34. Al-Sam'ani, M. M. (1998). *Tafsir Al-Quran*. Riyadh: Dar Al-Watan.
35. Al-Shahrazuri, A. A. R. (1997). *Introduction to the Science of Hadith (Aka: Ulum Al-Hadith) (Muqaddimah Ibn Al-Salah)*. Beirut: Dar Al-Fikr Al-Mu'asir.
36. Al-Suyuti, A. R. (n.d). *Tadrib Al-Rawi fi Sharh Taqrib Al-Nawawi*. Riyadh: Maktabah Al-Riyadh Al-Hadithah.
37. Al-Tirmidhi, M. I. (n.d). *Sunan (of) Al-Tirmidhi*. Cairo: Dar Al-Hadith.
38. Ash'ari, A. I. (n.d). *Maqalat Al-Islamiyin wa Ikhtilaf Al-Musallin*. Beirut: Dar Ihya Al-Torath Al-Arabi.

39. Ashbili, M. Kh. (1999). *Fihrisah ibn Khair Al-Ashbili (Indexing of ibn Khair Al-Ishbili)*. Beirut: Dar Al-Kotob Al-Ilmiyah.
40. Asqalani, A. H. (2007). *Nukhbat Al-Fikr fi Mustalah Ahl Al-Athar*. Beirut: Dar Ibn Hazm.
41. Bukhari, M. I. (1981). *Sahih Al-Bukhari*. Beirut: Dar Al-Fikr.
42. Bukhari, M. I. (1987). *Sahih Al-Bukhari*. Beirut: Dar Ibn Kathir.
43. Fakhr Razi, M. O. (1984). *Ma'alim Usul Al-Din*. Lebanon: Dar Al-Kitab Al-Arabi.
44. Hakim Nishapuri, M. A. (1991). *Al-Mustadrak Alaa Al-Sahihain*. Beirut: Dar Al-Kotob Al-Ilmiyah.
45. Hilli, H. Y. (2001). *Muntaha Al-Matlab*. Mashhad: Majma' Al-Bohooth Al-Islamiyah.
46. Ibn Abd al-Barr, Y. (1994). *Jami' Bayan Al-Ilm wa Fadhliah*. Al-Dammam: Dar Ibn Al-Jawzi.
47. Ibn Abi Shaybah, A. M. (1989). *Al-Musannaf fi Al-Ahadith wa Al-Athar (wa-l-Athar)*. Riyadh: Maktabat al-Roshd.
48. Ibn Al-Jawzi, A. A. (1988). *Al-Wafa bi-Ahwal Al-Mustafa (Al Wafa Fi Ahwal Al Mustafa)*. Beirut: Dar Al-Kotob Al-Ilmiyah.
49. Ibn Al-Jawzi, A. A. (1993). *Daf' Shubah Al-Tashbih bi-Akaff Al-Tanzih*. Jordan: Dar Al-Imam Al-Nawawi.
50. Ibn Asakir, A. A. (1995). *Tarikh Madina-Damishq (History of Damascus)*. Beirut: Dar Al-Fikr.
51. Ibn Battal, A. Kh. (2003). *Sharh (Ibn Battal ala) Sahih Al-Bukhari*. Riyadh: Maktabat al-Roshd.
52. Ibn Hisham, A. M. (1991). *Al-Sirah Al-Nabawiyah*. Beirut: Dar Al-Jeel.
53. Ibn Ishaq, M. (1976). *The Life of Muhammad (Sīrat Rasūl Allāh)*. Morocco: The Studies and Research Institute for Arabization.
54. Ibn Kathir, I. U. (1981). *Tafsir Al-Quran al-Azim*. Beirut: Dar Al-Fikr.
55. Ibn Kathir, I. U. (1983). *Fusul Min Sirah Al-Rasul*. Al-Medina al-Munawwarah: Maktabah Dar Al-Turath.
56. Ibn Kathir, I. U. (n.d). *Al-Bidaya wa Al-Nihaya*. Beirut: Maktabah Al-Ma'arif.
57. Ibn Qutaybah, A. M. (2010). *Ta'wil Mukhtalif Al-Hadith, (The Interpretation of Conflicting Narrations)*. Cairo: Dar Ibn Affan.
58. Ibn Shahr Ashoob, M. A. (1956). *Manaqib Ale Abi Talib*. Najaf: Al-Maktabah Al-Haidarya.
59. Ibn Taymiyyah, A. A. (1986). *Minhaj Al-Sunnah*. Cairo: Cordoba Foundation
60. Laknawi, M. A. (1987). *Al-Raf' wa Al-Takmil fi Al-Jarh wa Al-Ta'dil*. Aleppo: Office of Islamic Publications.
61. Ma'rifat, M. H. (2012). *Al-Tamhid fi Ulum Al-Quran*. Qom: Dar Al-Ta'arif.
62. Maqdasi, Y. S. (1999). *Al-Ma'rifah wa Al-Tarikh*. Scholar: Khalil Al-Mansur. Beirut: Dar Al-Kutub Al-Ilmiyah.

63. Moqaddasi, M. T. (n.d). *Al-Bada wa Al-Tarikh*. Port Said: Maktabah Al-Thaqafah Al-Diniyah (Religious Culture Library).
64. Muhammad ibn Sa'd (n.d). *Al-Tabaqat Al-Kubra*. Beirut: Dar Sadir.
65. Muhammad, J. T. (n.d). *Tarikh Al-Tabari (Tarikh Al-Umam wa Al-Muluk)*. Cairo: Dar Al-Ma'arif.
66. Muhammad, J. T. (1985). *Jami' Al-Bayan 'an Ta'wil 'Ay Al-Quran*. Beirut: Dar Al-Fikr.
67. Muntazir Al-Qa'im, A. (1966). *History of Islam till Year 40*. Isfahan: Isfahan University Press.
68. Muqatil, S. (2004). *Tafsir Muqatil ibn Sulayman*. Beirut: Dar Al-Kutub Al-Ilmiyah.
69. Muslim, h. (n.d). *Sahih Muslim*. Beirut: Dar Ihya Al-Turath Al-Arabi.
70. Neishaboori, A. A. (1986). *Al-Qaniyah fi Usul Al-Din*. Lebanon: Muassisah Al-Kotob Al-Thiqafiyah.
71. Ramyar, M. (1964). *Tarikh Quran*. Tehran: Amir Kabir Publication.
72. Sanaani, M. I. (n.d). *Towzih Al-Afkar li-Ma'ani Tanqih Al-Andhar (Clarifying Ideas for Meanings of Refining Eyes)*. Al-Median Al-Munawwarah: Al-Maktabah Al-Salafiyah.
73. Tabasi, N. A. (2007). *Sawm 'Ashura Bayn Al-Sunna wa Al-Bid'a*. Translated by: Mostafa Dadashnejad. Qom: Dalilema Publication.
74. The Holy Bible
75. The Holy Quran
76. Waqidi, M. U. (n.d). *Futuh Al-Sham*. Beirut: Dar Al-Jil.

فصل‌نامه علمی پژوهش‌های تاریخی (نوع مقاله: پژوهشی)

معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان

سال پنجاه و هفتم، دوره جدید، سال سیزدهم

شماره سوم (پیاپی ۵۱)، پاییز ۱۴۰۰، صص ۳۸-۲۱

تاریخ وصول: ۱۳۹۹/۹/۲۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۲/۲۹

Doi: <http://dx.doi.org/10.22108/jhr.2021.126386.2112>

ارزیابی روایت‌های تاریخی بخاری ناظر بر سیره اعتقادی و فقهی پیامبر(ص) در پیش و پس از بعثت

نفیسه فقیهی مقدس* - اکبر روستائی**

چکیده

تعالیم رسول‌الله(ص) در تراث اسلامی، به شکل‌های گوناگون در کتاب‌های روایی و سیره بازتاب یافته است. صحیح بخاری یکی از مصادر مهم روایی اهل تسنن است که آموزه‌های نبوی را بررسی کرده است. او در این کتاب، روایت‌های درخور توجهی در زمینه اعتقادی و فقهی به رسول خدا(ص) نسبت داده است؛ بنابراین ارزیابی این روایت‌ها هدف پژوهش حاضر است. با توجه به جایگاه مهم صحیح بخاری در جامعه اهل سنت، به‌منابه صحیح‌ترین نوشتار پس از قرآن، اهمیت و ضرورت این مسئله افزون می‌شود. این پژوهش درصدد است با جمع‌آوری کتابخانه‌ای اطلاعات و روش توصیفی تحلیلی، این مسئله را واکاوی کند: با توجه به کنش‌هایی که بخاری در زمینه اعتقادی و فقهی به رسول خدا(ص) نسبت داده است، روایت‌های تاریخی او چگونه ارزیابی می‌شود؟

برپایه دستاوردهای پژوهش، نقد گزارش‌های تاریخی بخاری در دو محور راویان و دلالت و محتوای گزاره‌ها از حیث تعارض با دیگر نقل‌های گزاره، مخالفت با دیگر گزاره‌های تاریخی، تعارض با قرآن و اختلاف با دیگر باورهای قطعی مسلمانان درخور تأمل است. در روایت‌های اعتقادی و فقهی او، این ارزیابی در مضامینی همچون مقدس دانستن بت‌ها پیش از نبوت، تردید در پیامبری، فراگیری حوادث قیامت از یهودیان، تأثیرپذیری از یهود در روزه‌گرفتن روز عاشورا و التزام‌نداشتن به احکام اسلامی ارائه شد.

واژه‌های کلیدی: صحیح بخاری، روزه عاشورا، اعتقادی، فقهی، اهل سنت.

* استادیار گروه معارف اهل‌البیت ع، دانشکده الهیات و معارف اهل‌البیت ع، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران (نویسنده مسؤول)

N.faghihi@ahl.ui.ac.ir

** دانشجوی دکتری، گروه تاریخ و تمدن، دانشکده تاریخ، تمدن و مطالعات اسلامی دانشگاه باقرالعلوم، قم، ایران

مقدمه

اسوه بودن رسول خدا(ص) برای مسلمانان موجب شد یاران ایشان به گفتار و رفتار آن حضرت اقتدا کنند و سنت ایشان را میان خود گزارش دهند و برای آیندگان نقل کنند. تشریح چگونگی کردار پیامبر(ص)، سبک زندگی و همزیستی، نبرد و سازش، مهاجرت و مسائل مربوط به آن، حکومت‌داری و داوری‌های رسول‌الله(ص) و هر چه با زیست پیامبر(ص) مرتبط بود، در کانون التفات جامعه اسلامی قرار گرفت. تمامی گزاره‌های ذکر شده که با نام حدیث روایت می‌شود، بن‌مایه تاریخ‌نگاری اسلامی را مهیا کرد. حدیث نامی فراگیر برای تمامی گزارش‌هایی بود که افزون‌بر فقه و احکام، سیره و تاریخ را نیز دربرمی‌گرفت. درحقیقت، هر چه که به‌گونه‌ای منش رسول خدا(ص) را نمایان می‌کرد و رخدادهای عصر نبوی را حکایت می‌کرد، با حدیث پیوستگی ناگسستی یافت. بر این اساس، بیان و نگارش حدیث نوعی تاریخ‌نگاری محسوب می‌شود که در آن به طور خاص، کلام یا فعل یا تقریر معصوم منعکس می‌شود (نک: صحرايي اردکاني، ۱۳۸۶: ۵۸ تا ۶۱).

صحیح بخاری از منابع حدیثی مدون قرن سوم هجری قمری است که از روایت‌های مکتوب صدر اسلام برگرفته شده است (عزیزی، ۱۴۳۰ق: ۷۱ تا ۹۰) و نزد اهل تسنن، پس از قرآن، معتبرترین کتاب شمرده می‌شد (نووی، ۱۳۹۲: ۱/۱۴؛ شهرزوری، ۱۳۹۷: ۱۸؛ عسقلانی، ۱۳۷۹ الف: ۱۰؛ سخاوی، ۲۰۰۱: ۷۱؛ سیوطی، بی‌تا: ۱/۹۱). افزون‌بر روایت‌های اخلاقی و تفسیری، شماری از گزارش‌های تاریخی مربوط به پیامبر(ص) نیز، در قالب گزارش‌های اعتقادی و فقهی، در آن انعکاس یافته است. پژوهش پیش رو از میان گزارش‌های تاریخی مندرج در صحیح بخاری، ده نمونه را واکاوی و نقد کرده است.

از سویی، اصول نقد و ارزیابی در تاریخ، تشابه بسیاری به حدیث دارد؛ یعنی همان طور که صدور حدیث و موثق‌بودن و موثق‌نبودن راوی و نیز تحلیل متن حدیث اهمیت دارد و محدث باید به تمامی نکات یادشده آگاهی داشته باشد، برای مورخ نیز بایسته است صدور گزاره تاریخی و عدالت راوی و چگونگی نقل روایت‌های تاریخی را بداند تا با تجزیه و تحلیل محتوای خبر، درباره پذیرش و رد آن تصمیم بگیرد (نک: صحرايي اردکاني، ۱۳۸۶: ۵۸ تا ۵۸). به همین علت، در این پژوهش افزون‌بر نقدهای تاریخی و بیان ناسازگاری روایت‌های بخاری با حقایق تاریخی، از اصول بررسی و نقد حدیث نیز بهره گرفته شده است.

گفتنی است برخی بر این باورند آنچه در کتاب صحیح بخاری یا مسلم منعکس شده است، معیار تمامی سنجش‌هاست و بر سایر نقل‌ها، حتی روایت‌های تاریخی، پیشی می‌گیرد (عسقلانی، ۱۳۷۹ ب: ۴۷۸/۷).^۱ در صورتی که اگر گزاره تاریخی، صحت و قطعیت لازم را داشته باشد، این استعداد را دارد که معیار نقد احادیث قرار گیرد (معارف، ۱۳۸۵: ۷۰ تا ۷۰).

پیشینه پژوهش

براساس بررسی‌های انجام‌شده، پژوهشی با مسئله مقاله فرارو یافت نشد. پایان‌نامه دکتری نقد متن احادیث صحیحین در پرتو مطالعات تاریخی (۱۳۹۳) را حسینعلی کیخا در دانشگاه فردوسی مشهد نگاشته است. او برخی احادیث صحیح بخاری و صحیح مسلم، همچون فضیلت ابوسفیان و خواستگاری حضرت علی(علیه‌السلام) از دختر ابوجهل و ایمان ابوطالب را بررسی کرده است. پایان‌نامه کارشناسی ارشد تحلیل تطبیقی شخصیت اخلاقی پیامبر(ص) در صحیح بخاری و کافی کلینی (۱۳۹۲)

گزاره‌های تاریخی بخاری بر خُرد، با تمرکز بر ادله تاریخی، ده گزارش منتخب را ارزیابی کرده است.

روش‌شناسی محمد بن اسماعیل بخاری

در نیمه دوم سده نخست قمری، سیره‌نویسان بخش‌هایی از سیره و روایت‌های آن حضرت را از روی یادداشت‌های اصحاب و با پرسش‌گری تدوین کردند (منتظرالقائم، ۱۳۸۶: ۵). افزون‌بر تاریخ‌نگاران، محدثان نیز به ثبت رخدادهای مربوط به پیامبر (ص) اهتمام ورزیدند. بخاری نیز از عالمانی است که به این عرصه ورود کرد. او معاصر با حکومت عباسیان می‌زیست و پس از شانزده سال تلاش (خطیب بغدادی، بی‌تا ب: ۱۴/۲)، این کتاب را در شهرهای مختلف همچون بخارا و مکه و بصره نوشت. در این میان، پنج سال به‌صورت مستمر در بصره بود (نوی، ۱۹۹۶: ۹۲/۱). بصره‌ای که اهالی آن عثمانی‌مذهب بودند (مقدسی، بی‌تا: ۵۹/۶). به گفته عقیلی، بخاری پس از تصنیف کتاب خویش آن را بر علی بن مدینی و یحیی بن معین و احمد بن حنبل عرضه کرد (اشبیلی، ۱۴۱۹: ۸۳).

باتوجه به اینکه یحیی بن معین سال ۲۳۳ق از دنیا رفته، براساس این گزارش، کتاب بخاری پیش از فوت یحیی نگاشته شده است؛ اما گزارش یادشده سند معتبری ندارد و به نحو مرسل نقل شده است؛ از این رو اعتبار ندارد. از سویی، باتوجه به اینکه بخاری خود بیان کرده که این کتاب را سه بار تصنیف کرده است (عسقلانی، ۱۳۷۹ الف: ۴۸۷)،^۲ بر فرض صحت سخن عقیلی، ارائه کتاب ناظر به تصنیف اولیه آن است و نسخه نهایی در سال‌های بعد تکمیل شده است. مؤید این مطلب این است که فرد ری، بزرگ‌ترین راوی بخاری (ابی‌شامه، ۱۴۲۰: ۵۳)، تمامی کتاب را به‌صورت سماع و نه اجازه از بخاری شنیده است (صنعانی، بی‌تا: ۵۸) و به‌واسطه روایت

را خواجه‌ای در دانشگاه بوعلی‌سینا نگاشته است. نویسنده دو کتاب یادشده را برابرسنجی کرده و افزون‌بر نقد منفردات بخاری در نمونه‌هایی اندک، برای بیان مشترکات دو کتاب تلاش کرده است. رساله کارشناسی ارشد سیمای پیامبر (ص) در اصول کافی و صحیح بخاری (۱۳۹۳)، اثر محمدی اسماعیلی در دانشکده اصول‌الدین، شاخصه‌های رسول خدا (ص) شامل عصمت و علم غیب و معجزات را در دو کتاب کافی و صحیح بخاری بررسی و نقد کرده است.

محمدصادق نجمی در کتاب سیری در صحیحین، احادیث صحیح بخاری و صحیح مسلم را نقد کرده است. نجمی پس از بیان جایگاه بخاری و مسلم از نظر موافقان و مخالفان، پنج تن از راویان دو کتاب را از دیدگاه خویش تضعیف کرده است. او در بیان تزلزل متن احادیث صحیحین با تکیه بر احادیث شیعه و دلایلی از قرآن و عقل، روایت‌های توحیدی دو کتاب مذکور را نقد کرده است. نویسنده در بخش دیگر، پس از بیان جایگاه پیامبران، منزلت رسول خاتم (ص) را برپایه قرآن و احادیث ذکر کرده و نبوت را از دیدگاه تورات و انجیل و صحیح بخاری و مسلم، به‌صورت تطبیقی مقایسه کرده است؛ سپس نسبت‌های مختلف اخلاقی و اعتقادی و فقهی را که این دو کتاب به پیامبر داده‌اند، با استناد به قرآن و احادیث اهل سنت نقد کرده و انگیزه جعل این روایت‌ها را از دیدگاه خویش برشمرده است. گفتنی است روش نجمی در سنجش گزاره‌های صحیح بخاری و مسلم، کلامی است.

پژوهش‌های یادشده، هیچ‌یک روایت‌های اعتقادی و فقهی درباره پیامبر (ص) را با تمرکز بر ادله تاریخی ارزیابی نکرده‌اند؛ از این رو نوشتار حاضر افزون‌بر استفاده از آیات قرآن، در نمونه‌های اندک و عرضه

او، کتاب بخاری مشهور شد (ابی‌شامه، ۱۴۲۰: ۲۵۳). نخستین سماع او از بخاری در سال ۲۴۸ق است (کلاباذی، ۱۴۰۷: ۱/۲۴) که اگر پیش از او کسی این کتاب را به این نحو نقل کرده بود، زودتر از تاریخ مذکور، کتاب بخاری مشهور می‌شد؛ بنابراین به نظر می‌رسد بخاری این کتاب را در اواخر دههٔ چهل قرن سوم، معاصر با حکومت متوکل عباسی، به پایان رسانده است. متوکل افزون بر گرایش ناصبی‌گری^۳ به اهل حدیث اهتمام ویژه‌ای داشت. چند عامل حکایت‌کنندهٔ حاکمیت اهل حدیث در این دوره است؛ از جمله تشویق متوکل و اهدای جوایز به ایشان و دستور به نقل احادیث صفات (ذهبی، ۱۴۰۷: ۱۳/۱۷) و حمایت محدثانی همچون ابوبکر بن ابی‌شیبه و عثمان بن ابی‌شیبه (ذهبی، ۱۴۰۷: ۱۳/۱۷) و احمد بن حنبل (ابن‌کثیر، بی‌تا: ۳۱۶/۱۰) که هر سه از استادان مهم بخاری بودند (مزی، ۱۴۰۰: ۱۹/۴۸۰؛ ذهبی، ۱۹۸۲: ۱۱/۱۲۳؛ مزی، ۱۴۰۰: ۱/۴۴۰). وجود پرشمار احادیث صفات در کتاب بخاری، انگارهٔ نگاشتن این کتاب در عصر متوکل را قوام می‌بخشد.

بخاری در نقل‌های خود، به شروطی از جمله وثاقت راوی و تکیه بر سماع راوی با واژه‌های صریح نظیر «سمعت» یا غیر صریح مانند «عن فلان» و... (نک: مقدسی، ۱۴۰۵: ۱۷ و ۱۸؛ سیوطی، ۱۹۹۸: ۴۳ تا ۴۶) ملتزم است؛ هرچند نقل از راویان ناصبی^۴ همچون اسحاق بن سوید العدوی (عجلی، ۱۴۰۵: ۱/۲۱۹)،^۵ مغیره بن مقسم ضبی (مزی، ۱۴۰۰: ۲۸/۳۹۷ تا ۴۰۱)،^۶ عمران بن حطان (عسقلانی، ۱۴۲۷: ۱۲۵)،^۷ زیاد بن جبیر (عسقلانی، ۱۴۰۴: ۳/۳۰۸)،^۸ حرز بن عثمان (عسقلانی، ۱۴۰۴: ۱/۱۵۹)،^۹ بهزین اسد، حصین بن نمیر واسطی، خالد بن سلمه الفأفاء، عبدالله بن سالم اشعری و قیس بن ابی حازم (سیوطی، بی‌تا: ۱/۳۲۸)^{۱۰} و نقل نکردن از برخی صحابهٔ شیعی

خطیب بغدادی، بی‌تا الف: ۱۳۱؛ ابن‌عساکر، ۱۹۹۵: ۱۲۸/۲۶) و امام صادق (ع)، اهتمام بخاری به شروطش را با تردید مواجه می‌کند. شواهد دیگر نظیر ذکر نکردن رخداد متواتر غدیر خم (مناوی، ۱۴۰۸: ۲/۴۴۲؛ عجلونی، ۱۴۰۵: ۲/۳۶۱؛ البانی، ۱۴۱۵: ۴/۳۴۳) که طبری چهار جلد سند برای آن تدوین کرده (ذهبی، ۱۹۸۲: ۱۴/۲۷۷) و نیز نقل نکردن روایت معتبر «الحسن و الحسنین سیدا شباب اهل الجنة» که تعجب حاکم نیشابوری را برانگیخته است (حاکم نیشابوری، ۱۴۱۱: ۳/۱۸۲)،^{۱۱} فرضیهٔ سوگیری مذهبی او را در گزینش روایت‌ها تقویت می‌کند.

مؤلفه‌های نقد گزارش‌های تاریخی بخاری

در نقد گزارش‌های بخاری، در محور روایت‌های اعتقادی و فقهی، پژوهش حاضر دو حیطة کلی ارزیابی راویان گزارش‌ها و گرایش‌های فکری آنها و نیز سنجش محتوای گزارش را به شرح زیر مد نظر قرار داده است:

نخست: برپایهٔ گزارش ابن‌حجر عسقلانی (عسقلانی، الف ۱۳۷۹: ۴۷۴ تا ۴۷۶)، حجم بیشتر روایت‌های بخاری به افراد زیر اختصاص دارد: انس بن مالک (۲۶۸ روایت)، ابوسعید خدری (۶۶ روایت)، عبدالله بن عمر (۲۷۰ حدیث)، عبدالله بن عباس (۲۱۷ حدیث)، عبدالله بن مسعود (۸۵ روایت)، عبدالله بن عمرو بن عاص (۲۶ روایت)، ابوهریره (۴۶۴ حدیث) و عایشه (۲۴۲ حدیث).

برخی از افراد یادشده، همچون عبدالله بن عمر و عبدالله بن عمرو بن عاص و ابوهریره، با یهود مرتبط بودند. آنها از شاگردان بزرگ کعب‌الاحبار بودند و با همکاری او، حجم عظیمی از اسرئیلیات را وارد تراث اسلامی کردند (ابوریه، بی‌تا: ۱۵۳).

آنها قربانی می‌کردند؛ اما زیدبن عمرو بن نفیل از این کار ابا کرده است (بخاری، ۱۴۰۱: ۶/۲۲۵). گفتنی است براساس روایت‌های تاریخی، آن حضرت از کودکی به بت‌ها بغض داشتند (ابن عساکر، ۱۹۹۵: ۳/۴۷۰). در دیدار با بحیرای راهب نیز وقتی بحیرا آن حضرت را به بت‌لات و عزای قسم داد، ایشان بیان کردند نزد من این بت‌ها منفورترین چیزهاست (ابن هشام، ۱۴۱۱: ۱/۳۲۱)؛ از سوی، راوی این خبر عبدالله بن عمر بوده که پس از بعثت رسول خدا (ص) به دنیا آمده است (عسقلانی، ۱۴۰۶: ۳۱۵)؛ بنابراین در آن زمان حضور نداشته است.

در بخش مؤلفه‌های نقد گزارش‌های بخاری بیان شد عبدالله بن عمر از شاگردان مبرز کعب‌الاحبار بود و در انتشار اسرائیلیات میان مسلمانان نقش مهمی داشت؛ بنابراین ممکن است اندیشه قربانی کردن برای بت‌ها را از او فرا گرفته باشد. آنچه این فرضیه را قوام می‌بخشد، وجود آیاتی در کتاب مقدس است که بر اساس آن، پیامبری همچون حضرت سلیمان به قربانی کردن برای بت‌ها راضی بود؛ از این رو برای همسران خود بت‌خانه ساخت تا آنها برای خدایان خود قربانی کنند (کتاب مقدس، عهد قدیم، اول پادشاهان، ۸/۱۱).^{۱۲} براساس مطالب یادشده، نمی‌توان ملتزم شد پیامبر (ص) پیش از بعثت، بت‌ها را مقدس شمرده است.

بخاری ابتدای بعثت پیامبر (ص) را به گونه‌ای ترسیم می‌کند که آن حضرت در نبوت خود شک داشتند و در ادامه، پس از یقین به نبوت توسط ورقه بن نوفل نصرانی، در زمان نزول دیر هنگام آیات، چندین بار به قصد خودکشی بر فراز قله‌ای رفتند (بخاری، ۱۴۰۷: ۶/۲۵۶۱).

درباره این گزارش چند نکته ذکر کردنی است: نخست: راوی این خبر، عایشه است. او داستان وحی نخستین را بدون نقل مستقیم از رسول

دوم: حجمی از گزارش‌های او برخلاف سایر گزاره‌های تاریخی و در تعارض با آن نقل است.

سوم: برخی از گزارش‌های تاریخی بخاری با سایر حوادث تاریخی هم‌خوان نیست.

برای سنجش گزاره‌های تاریخی، افزون‌بر نمونه‌های ذکرشده، تاریخ‌پژوهان معیارهایی همچون عرضه بر قرآن، هماهنگی با شخصیت فرد موضوع بحث، ارائه بر خرد، نگرش جامع به منابع و... (نک: عبدالمحمدی، ۱۳۸۹: ۴۰ تا ۴۴) را ذکر کرده‌اند. بنابراین در سنجش نقل‌های تاریخی بخاری، در نظر گرفتن این معیارها نیز بایسته است.

در این نوشتار باتوجه به معیارهای یادشده، گزارش‌های بخاری بررسی می‌شود.

اعتقادات رسول‌الله (ص) در صحیح بخاری

حوزه محتوایی صحیح بخاری به پنج بخش اعتقادی، فقهی، تاریخی، اخلاقی و تفسیری تقسیم می‌شود و محمد بن اسماعیل بخاری در هر یک از این قسمت‌ها به مناسبت، بخشی از اعتقادات و مسائل فقهی پیامبر (ص) را به روش اسنادی بیان کرده است. در کتاب مذکور، آموزه‌های نبوی در چهار بخش عقاید، فقه، سیره اخلاقی و فردی درخور پیگیری است که بخش اعتقادی و فقهی آن حضرت مسئله نوشتار پیش روست.

در صحیح بخاری، بررسی باورهای پیامبر (ص) مختص به روزگار اسلام نیست و هنگامه جاهلیت را نیز دربرمی‌گیرد؛ وانگهی نسبت‌هایی که بخاری در این دو عصر به آن حضرت می‌دهد، درخور تأمل است.

در صحیح بخاری، ضمن روایتی در عصر پیشانیوت حضرت محمد (ص)، میان خداپرستی ایشان و مشرکان تفاوت چندانی نیست و آن حضرت نیز همانند آنها بت‌ها را مقدس می‌شمردند و برای

رأی»، قلب رسول خدا(ص) آنچه را دیده دروغ نپنداشته است؛ از این رو پس از یقین به نبوت، شک و تردید در آن معنا ندارد.

بنابراین نسبت‌دادن شک و تردید در نبوت به پیامبر اکرم (ص)، برخلاف گزاره‌های تاریخی و مخالف قرآن است!

در صحیح بخاری، سهم روایت‌های پیشانبوت و ابتدای رسالت اندک است و عمده روایت‌های او ناظر به تبیین آموزه‌های نبوی در عصر پیامبری است.

برپایه پنداشت بخاری، باید از گزاره‌هایی یاد کرد که در آن گزاره‌ها به تأثیرپذیری پیامبر(ص) از یهود تصریح شده است؛ به گفته ابن مسعود، دانشمندی از یهود بر پیامبر(ص) وارد شد و از قرارگرفتن آسمان‌ها، زمین‌ها، کوه‌ها، درخت‌ها و سایر مخلوقات روی انگشتان خدا در قیامت سخن گفت و به نشانه تعجب و تصدیق یهودی، خنده بر لبان آن حضرت نقش بست (بخاری، ۱۴۰۷: ۶/۲۶۹۷ تا ۲۷۲۹).^{۱۶} در روایت مذکور، از دو واکنش تصدیق و تعجب پیامبر در برابر فرد یهودی سخن رفته است. تصدیق به منزله تأیید و پذیرفتن است و تعجب نیز از جهل نشئت می‌گیرد (ابن جوزی، ۱۴۱۳: ۱۹۹؛ حصنی دمشقی، بی‌تا: ۱۳). در واقع، در این نقل بنابر توصیف دانشمند یهودی و واکنش پیامبر(ص)، در مسائل توحیدی، فرد یهودی از آن حضرت آگاه‌تر است.

گزارش یادشده را ابن مسعود نقل کرده است. بنابر گزارش برخی از منابع، او گاه از اهل کتاب نقل می‌کرد (ابن کثیر، ۱۴۰۱: ۵/۱)؛ بنابراین ممکن است این دست از روایت‌ها، به واسطه ارتباط با اهل کتاب، به احادیث اسلامی راه یافته باشد. آنچه این فرضیه را قوت می‌بخشد، اثبات انگشت برای خداوند در کتاب مقدس است (کتاب مقدس، عهد قدیم، سفر تثئیه: ۱۰/۹).^{۱۷} وجود این دست از روایت‌ها در بخاری که

خدا(ص) و فرد دیگری بیان می‌کند؛ به گونه‌ای که گویا خود در آن لحظات حضور داشته است.^{۱۳} در حالی که در زمان بعثت، عایشه کودکی چهارساله بود؛ زیرا بنابر گزارش مورخان، عایشه ده سال از خواهرش، اسماء، کوچک‌تر بود (ذهبی، ۱۹۸۲: ۲۸۹/۲؛ ابن عساکر، ۱۹۹۵: ۸/۶۹). اسماء بیست و هفت سال پیش از هجرت (ابن عساکر، ۱۹۹۵: ۹/۶۹) و به عبارتی، چهارده سال پیش از بعثت متولد شده بود. بنابراین زمان بعثت، عایشه چهارساله بود. حال چگونه ممکن است دختر بچه‌ای چهارساله تنها شاهد این ماجرا بوده باشد و از لحظه رسالت تا ایجاد یقین به نبوت توسط ورقه بن نوفل (بخاری، ۱۴۰۷: ۴/۱؛ ۴/۱۸۹۴) و اقدام به خودکشی‌های مکرر، پیامبر(ص) را دیده و روایت کرده باشد (بخاری، ۱۴۰۷: ۶/۲۵۶۱).

دوم: برپایه برخی روایت‌های تاریخی، معرفی حضرت محمد(ص) به پیامبری، پیش از خلقت حضرت آدم بوده است^{۱۴} (واقعی، بی‌تا: ۸۱/۲؛ محمد بن سعد، بی‌تا: ۱۴۸/۱؛ ترمذی، بی‌تا: ۵۸۵/۵؛ حاکم نیشابوری، ۱۴۱۱: ۲/۶۶۵؛ ابن شهر آشوب، ۱۳۷۶: ۱/۱۸۳).

سوم: براساس پاره‌ای از گزارش‌های تاریخی، برخی از امت‌های پیشین، هزار سال پیش از میلاد حضرت محمد(ص) از نبوت ایشان خبر داده‌اند؛ چنانکه تبع اول حمیر بن وردع، پادشاه حمیری، وقتی با لشکر خود به یثرب آمد، از ظهور پیامبری به نام محمد در آینده مطلع شد و نامه‌ای خطاب به آن حضرت نوشت و ضمن اعلام ایمان، طلب کرد در قیامت حضرت از او شفاعت کنند (ابن عساکر، ۱۹۹۵: ۱۱/۱۲ و ۱۳).^{۱۵} مفاد این گزارش و گزاره پیش، با تردید پیامبر(ص) در نبوت خود سازگاری ندارد.

چهارم: بنابر آیه ۱۱ سوره نجم «مَا كَذَبَ الْفُؤَادُ مَا

(عینی، بی تا: ۲۸۰/۲۱).

در سنجش گزارش‌های یادشده، نکته‌های زیر گفتنی است:

۱. افسون پیامبر (ص) توسط یهود، با سحر نکردن آنها در هنگامه نزول آیات نکوهش یهود، ناهمگون می‌نماید؛ چه اینکه سزاوار بود یهود از توان خود بر سحر نبی، در راستای تحریف این بخش از آیات، بهره می‌گرفت؛ زیرا براساس قرآن (مائده، ۸۲) و گواه تاریخ، یهودیان سرسخت‌ترین دشمنان آن حضرت بودند. جنگ‌ها و توطئه‌هایی که یهودیان بنی‌نضیر و بنی‌قریظه و... علیه پیامبر صورت دادند، شاهدی بر این مسئله است.

۲. جو آلوده عصر نبوی به گونه‌ای بود که خداوند می‌فرماید: «اگر نوشته‌ای بر روی کاغذ فرو فرستیم و آنها لمس نمایند باز کفار آن را سحر آشکار می‌پندارند» (انعام، ۷). اثرپذیری پیامبر (ص) از جادوی یهودیان، فرضیه کفار را قوام می‌بخشد.

۳. برپایه آیات قرآن (اعراف، ۶۷؛ قلم، ۵۱؛ اسراء ۱۰۱) و گزارش‌های تاریخی، نسبت دادن سفاهت و جنون و سحر به انبیا از تاکتیک‌های دشمنان دین برای بی‌اعتبار نشان دادن سخن ایشان است؛ چنانکه فرعون حضرت موسی را مسحور خواند (ابن کثیر، بی تا: ۲۶۵/۶). بر این اساس، بعید نیست برای بی‌اعتبار کردن سخن رسول خدا (ص)، این گزاره نیز در دوره‌های بعد جعل شده باشد و با نام گفتار همسر پیامبر (ص)، در صحیح بخاری راه یافته باشد.

۴. بنابر گزارش‌های متعدد، در ماجرای سحر پیامبر (ص) سوره فلق و ناس نازل شد (حکیم ترمذی، ۱۹۹۲: ۶۸/۱؛ سمعانی، ۱۴۱۸: ۱۱۶/۱). این دو سوره مکی است (مقاتل، ۱۴۲۴: ۵۳۷/۳ تا ۵۳۹؛ سمرقندی، بی تا: ۶۱۰/۳ تا ۶۱۲). تنها ابن عباس در یکی از قول‌های خود و قتاده، این دو سوره را

افزون بر تأثیرپذیری از یهود برای خداوند اعضا و جوارح اثبات می‌کند، ممکن است از دوره نگارش کتاب بخاری متأثر باشد؛ زیرا در آن دوره، متوکل عباسی به محدثان دستور داده بود احادیث صفات را روایت کنند (ذهبی، ۱۴۰۷: ۱۳/۱۷).^{۱۸}

اما درباره مفاد روایت، گفتنی است ابن حجر عسقلانی، شارح صحیح بخاری، معتقد است پیامبر (ص) دانشمند یهودی را تصدیق نکرده بودند و در روایت، واژه تصدیق گمان راوی است؛ یعنی راوی خنده آن حضرت را حمل بر تصدیق ایشان دانسته است (عسقلانی، ۱۳۷۹ ب: ۳۹۸/۱۳). صرف نظر از درستی یا نادرستی سخن عسقلانی، بخاری در ادامه گزاره نقل شده هیچ تعلیقه‌ای نمی‌نویسد؛ در حالی که هر جا مطلبی خلاف نظرش باشد، بر آن تعلیقه می‌زند (بخاری، ۱۴۰۷: ۲۰۷۴/۵).^{۱۹} به این علت، آنچه از نقل بخاری به دست می‌آید این است که او براساس این نقل، پیامبر را متأثر از یهود دانسته است.

همچنین برپایه نوشتار بخاری، یهود نیز بر آن حضرت سلطه داشت و نبی خاتم را مسحور کردند؛ چنانکه در صحیح بخاری، این مسئله به نقل از عایشه به لبیدن اعصم که از یهودیان قبیله بنی‌زریق (بخاری، ۱۴۰۷: ۲۱۷۴/۵ و ۲۱۷۶) یا هم‌پیمان یهود بود (بخاری، ۱۴۰۷: ۲۱۷۵/۵)، نسبت داده شده است. این سحر به گونه‌ای بود که آن حضرت گمان می‌کردند کاری انجام داده‌اند؛ اما انجام نداده بودند (بخاری، ۱۴۰۷: ۱۱۹۲/۳؛ ۲۳۴۷/۵). یا تصور می‌کردند نزد همسران خود رفته‌اند؛ اما این گونه نبود (بخاری، ۱۴۰۷: ۲۱۷۵/۵). بنا به گفته ابن حجر عسقلانی، به نقل از عالمان اهل تسنن، سحر پیامبر (ص) چهل روز یا شش ماه (عسقلانی، ۱۳۷۹ ب: ۲۲۶/۱۰) و بنابر نقل بدرالدین عینی از سهیلی، یک سال به طول انجامید

مدنی دانسته‌اند (ماوردی، بی‌تا: ۳۷۳/۶؛ قرطبی، بی‌تا: ۲۰/۲۵۱). بنابراین از نظر عموم مفسران، از جمله ابن عباس در قول دیگرش، دو سوره یاد شده مکی است. قرآن پژوهان نیز این دو سوره را سوره بیستم و بیست و یکم نازل شده می‌دانند (رامیار، ۱۳۸۴: ۵۹۱؛ معرفت، ۱۴۳۲: ۱۶۸/۱)؛ بنابراین دو سوره در سال‌های آغازین بعثت نازل شده‌اند. این مسئله به این معناست که تلاش یهود برای سحر آن حضرت، در صورت پذیرش اصل آن، در سال‌های آغازین بعثت بوده است.

حال اگر روایت بخاری را درباره ازدواج پیامبر (ص) با عایشه در سال ۱۳ بعثت معیار قرار دهیم (بخاری، ۱۴۰۷: ۱۳۸۹/۳) که قدیمی‌ترین تاریخ ذکر شده برای ازدواج رسول اکرم (ص) با عایشه است، در زمان تلاش یهود برای سحر پیامبر (ص)، عایشه همسر آن حضرت نبوده است؛ پس چگونه ممکن است عایشه راوی بدون واسطه این مسئله باشد.

روایتگری صحیح بخاری از اعتقادات رسول خدا (ص)، به دریافت معارف دینی از یهود و سحر شدن توسط آنها خلاصه نمی‌شود و در گزارش‌های فراوانی، مرتبه آن حضرت از برخی پیامبران، پایین‌تر شمرده شده است؛ چنانکه به گفته ابوهیریه، در جریان زدو خورد فردی مسلمان با فردی یهودی که حضرت موسی را برتر از سایر انبیا می‌دانست، پیامبر (ص) فرمود من را از موسی برتر ندانید (بخاری، ۱۴۰۷: ۸۴۹/۲ و ۲۳۸۹/۵).^{۲۰}

در نقد این گزارش چهار نکته ذکر کردنی است:

۱. ابوهیریه، راوی گزاره یاد شده، از شاگردان برجسته کعب الاحبار بود. بر پایه گزارش‌های معتبر تاریخی، ابوهیریه سخن کعب الاحبار را در حکم کلام پیامبر (ص) القا می‌کرد و سخن آن حضرت را به جای سخن کعب الاحبار (ابن عساکر، ۱۹۹۵: ۳۵۹/۶۷).^{۲۱} از

سویی مفاد گزارش یاد شده، یعنی برتری حضرت موسی بر پیامبر اکرم (ص)، نیز به نوعی خاستگاه یهودی دارد؛ زیرا بر اساس کتاب تورات، یهود خود را امت برتر و برگزیده و خاص خداوند می‌پنداشت (کتاب مقدس، عهد قدیم، سفر تثئیه: ۶/۷).^{۲۲} بدیهی است همان‌طور که این ویژگی را برای خود قائل‌اند، پیامبر خود را نیز بر سایر انبیا برتری دهند. بنابراین با توجه به نکته‌ای که درباره ابوهیریه گفته شد، به نظر می‌رسد او این اندیشه را نیز از کعب الاحبار آموخته و در میراث اسلامی وارد کرده بود.

سایر صحابه به گزارش‌های ابوهیریه بی‌اعتماد بودند و او را تکذیب می‌کردند؛ چنانکه در منابعی نقل شده است امیرمؤمنان (ع)، عایشه، عمر، عثمان (ابن قتیبه، ۱۴۳۰: ۹۴)، عبدالله بن عمر (ابن عبدالبر، ۱۴۱۴: ۱۱۰۱/۱) و زبیر (ابن کثیر، بی‌تا: ۱۰۹/۸) او را تکذیب کرده‌اند؛ پس این گزارش از حیث دروغ‌گوبودن ابوهیریه نیز مخدوش است.

بر اساس برخی گزارش‌های معتبر تاریخی، وقتی عمر بن خطاب آموزه‌های یهود را که اهل کتاب به دستش رسانده بودند برای پیامبر (ص) خواند، آن حضرت غضبناک شدند و پس از نگویش او فرمودند اگر موسی (ع) اکنون زنده بود، چاره‌ای جز پیروی از من نداشت (ابن ابی شیبه، ۱۴۰۹: ۳۱۲/۵). ابن کثیر نیز پس از نقل این ماجرا، سند آن را صحیح شمرده است (ابن کثیر، بی‌تا: ۱۹۸/۱). بر پایه نقلی دیگر، متن مذکور بخشی از تورات بود که عمر از یکی از یهودیان بنی قریظه دریافت کرده بود و حضرت در ملامت او فرمودند اگر اکنون موسی (ع) در میان شما بود و به تبعیت او درمی‌آمدید و مرا رها می‌کردید، گمراه می‌شدید (عسقلانی، بی‌تا: ۵۲۵/۱۳). بنابراین به نظر می‌رسد بخاری به منابع، نگرش جامعی نداشته است؛ زیرا این گزارش در کتاب ابن ابی شیبه، استاد او، نیز

منعکس شده است و توجه به آن ممکن بود در گزینش بخاری تأثیرگذار باشد.

. از دید عقل، این پیروی در صورتی رجحان دارد که آخرین پیامبر از سایر انبیا برتر باشد؛ در غیر این صورت، لازمه امر به تبعیت، پیروی فاضل از مفضول است که از نظر عقلی مردود است.

در صحیح بخاری، فرایند برتر دانستن انبیا بر پیامبر (ص) مختص انبیای اولوالعزم نیست؛ چنانکه در گزارش‌های انبوهی به نقل از ابوهریره و عبدالله بن مسعود و عبدالله بن عباس، رسول اکرم (ص) حضرت یونس را نیز از خود برتر دانسته (بخاری، ۱۴۰۷: ۱۲۴۴/۳ و ۱۲۵۴ و ۱۲۵۵؛ ۱۶۸۱/۴ و ۱۶۹۴ و ۱۸۰۸: ۲۷۴۱/۶) و در گزارشی بیان داشته‌اند هر کسی بگوید من از یونس بن ممتی برترم، دروغ گفته است (بخاری، ۱۴۰۷: ۱۶۸۱/۴ و ۱۸۰۸).

در سنجش گزارش‌های ذکر شده توجه به نکته‌های زیر شایسته است:

. افزون‌بر نقد ابوهریره که ذکر آن گذشت، ابن عباس و ابن مسعود نیز گاه از اهل کتاب نقل می‌کردند (ابن کثیر، ۱۴۰۱: ۵/۱). ابن عباس به نقل اسرائیلیات نیز معروف است (سلیمانی، ۱۴۲۱: ۱۴۵/۱ و ۱۴۶) و روایتگری او از کعب الاحبار شاهی بر این مسئله است (ذهبی، ۱۹۸۲: ۴۹۰/۳).

. در قرآن، خداوند خطاب به رسول خدا (ص) می‌فرماید: «فَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ وَلَا تَكُنْ كَصَاحِبِ الْحُوتِ» (قلم، ۴۸) در برابر حکم پروردگار شکیباً باش و مانند هم‌نشین ماهی [حضرت یونس (ع)] نباش. این آیه بیان‌کننده این است که صبر حضرت یونس (ع) همانند سایر انبیا نبوده است؛ پس این گونه برتری پیامبر اکرم (ص) بر حضرت یونس (ص) ثابت می‌شود (ابن بطلال، ۱۴۲۳: ۵۳۵/۶).

. خداوند از فرستادگان الهی عهد و پیمان گرفت

که از پیامبر خاتم (ص) تبعیت کنند و ایشان را یاری کنند (ابن اسحاق، ۱۳۹۶: ۱۰۹/۲)؛ به این معنا که افزون بر ایمان آوردن، امت‌های خود را به پیامبر خاتم رهنمون کنند و بر حقانیت ایشان، از آنها اقرار بگیرند (طبری، ۱۴۰۵: ۳۳۳/۳). به باور ابن جوزی، براساس این آیه اگر انبیا زنده بودند، بر همه آنها واجب بود از حضرت محمد (ص) پیروی کنند (ابن جوزی، ۱۴۰۸: ۳۶۲)؛ از دید عقل نیز ایمان آوردن به فرد و اقرارگرفتن از امت‌ها مبنی بر حقانیت ایشان، به معنای برتری آن شخص بر سایرین و شایستگی تبعیت از اوست؛ زیرا در غیر این صورت، ایمان آوردن و اقرار به حقانیت او بی‌معناست.

. نقل‌های یاد شده با گفتار رسول خدا (ص) همچون «أَنَا سَيِّدٌ وَكَلِدِ آدَمَ» (مسلم، بی‌تا: ۱۷۸۲/۴) و «وَفَضَّلَنِي عَلَى جَمِيعِ النَّبِيِّينَ وَ الْمُرْسَلِينَ» (صدوق، ۱۴۰۵: ۲۵۴) سازگاری ندارد.

. دو گزارش پیش گفته با اعتقاد مسلمانان درباره پیامبر اکرم (ص) در تقابل است؛ زیرا به باور عالمان اسلامی (صدوق، ۱۴۱۳: ۹۲ و ۹۳؛ نیشابوری، ۱۴۰۶: ۱۵۵؛ فخر رازی، ۱۴۰۴: ۱۰۹)، پیامبر خاتم (ص) از تمامی انبیای الهی برترند و برخی از عالمان اهل تسنن نیز در این زمینه ادعای اجماع کرده‌اند (ابن بطلال، ۱۴۲۳: ۴۸۶/۹؛ مناوی، ۱۳۵۶: ۴۱/۳).

بنابراین باتوجه به اینکه مفاد یاد شده با قرآن و روایت‌ها و اتفاق مسلمانان سازگار نیست و روایان آن نیز به نقل از اهل کتاب متهم‌اند، گزارش ذکر شده پذیرفتنی نیست.

روایت‌های فقهی پیامبر (ص)

آسیب‌هایی که به لحاظ گزارش‌های فقهی درباره رسول خدا (ص) در صحیح بخاری دیده می‌شود، عبارت است از:

الف. اثرپذیری رسول خدا(ص) از یهود

بنابر نقل بخاری، پیامبر اکرم(ص) در مسائل فقهی، همچون روزه، نیز از یهودیان متأثر بودند. به گفته ابن عباس، رسول خدا(ص) هنگامی که به مدینه آمدند، با روزه گرفتن یهودیان در روز عاشورا مواجه شدند؛ پس از پرسش از یهودیان در این باره و پاسخ آنها مبنی بر نیکویی این روز و نجات آنها و روزه گرفتن حضرت موسی در روز عاشورا، حضرت محمد(ص) به مسلمانان نیز دستور دادند در آن روز روزه بگیرند (بخاری، ۱۴۰۷: ۷۰۴/۲؛ ۱۴۳۴/۳ و ۱۲۴۴: ۱۷۲۲/۴ و ۱۷۶۴).^{۲۳} در روایت ابو موسی اشعری، دستور به روزه گرفتن مسلمانان به این علت است که این روز را یهودیان بزرگ می‌داشتند و عید می‌گرفتند (بخاری، ۱۴۰۷: ۷۰۴/۲). افزون بر این، به گفته سلمه بن اکوع، در روز عاشورا و به دستور پیامبر(ص)، مردی از قبیله اسلم فریاد می‌زد هر کسی امروز خوراکی تناول کرده است، باید بقیه روز را روزه بگیرد و فردی که هنوز غذایی نخورده است، باید امروز روزه بگیرد (بخاری، ۱۴۰۷: ۷۰۵/۲).

گفتنی است در برخی منابع شیعی نیز روایتی دال بر روزه عاشورا یافت می‌شود که مربوط به پیش از تشریح روزه رمضان است (حلی، ۱۴۲۱: ۳۶۷/۹) و صرف نظر از اشکال‌های متعدد (نک: طبسی، ۱۴۲۷، روزه عاشورا سستی نبوی یا بدعتی اموی)، گزاره یادشده در نهایت نشان‌دهنده این است که روزه عاشورا میراث نبوی است و برخلاف نقل بخاری، به یهود ارتباطی ندارد.

در تحلیل روایت‌های یادشده، نکته‌هایی در پی می‌آید:

گزارش‌های اشاره‌شده، از ابن عباس و ابوموسی اشعری نقل شده است. درباره ابن عباس در بخش پیشین مطالبی بیان شد. درباره ابوموسی اشعری نیز

گزارش‌های تاریخی وجود دارد که در اعتبار سخن او تردید به وجود می‌آورد. به نقل از عمار بن یاسر، رسول خدا(ص) ابوموسی اشعری را لعن می‌کردند (ابن عساکر، ۱۹۹۵: ۹۳/۳۲)^{۲۴} و حذیفه بن یمان (مقدسی، ۱۴۱۹: ۸۹/۳) و مالک اشتر نیز او را منافق می‌خواندند (طبری، بی تا: ۴۸۷/۴)؛ افزون بر اینکه او جزء افرادی بود که در گردنه تبوک، قصد ترور پیامبر(ص) را داشتند (صدوق، ۱۴۰۳: ۴۹۹/۲).

نقل‌های ذکرشده با برخی روایت‌های موازی در صحیح بخاری، خودستیزی دارد؛ زیرا در احادیث مذکور، رسول‌الله(ص) وقتی با بزرگداشت این روز توسط یهود مواجه شدند، به مسلمانان دستور دادند روزه بگیرند؛ در حالی که در نقل دیگر بخاری، در ایام جاهلیت، قریش و حضرت محمد(ص) روز عاشورا روزه می‌گرفتند (بخاری، ۱۴۰۷: ۷۰۴/۲)؛ یعنی امری مرسوم بوده است و پرسش درباره چرایی روزه در این روز بی‌معناست.

تقویم عبری با سال شمسی تطبیق داده می‌شود؛ اما ماه‌های آن به صورت قمری است و مراسم مذهبی نیز به مشخص شدن دقیق حلول ماه قمری وابسته است. نخستین ماه عبری، ماه نیشان است (کتاب مقدس، سفر استر: ۷/۳) که با فصل بهار مصادف است و هفتمین ماه آن، تیشری که در مهرماه است (<http://www.iranjewish.com/binesh/Binesh>؛ htm3-4)؛ برپایه آیات کتاب مقدس، روزه‌ای که بر یهود واجب است، در روز دهم هفتمین ماه عبری است. روزه‌ای که مایه بخشش بنی‌اسرائیل و كفاره گناهان یک‌ساله آنهاست (کتاب مقدس، سفر لایوان: ۲۹/۱۶ تا ۳۴). در تقویم عبری، این ماه تیشری نام دارد و به عید کیپور

(<http://www.iranjewish.com/binesh/Binesh>) یا

روز عاسور معروف است.

(<http://www.iranjewish.com/binesh/Binesh>) با

است؛ از این رو اگر گزاره‌ای با آیه‌ای از تورات همسان باشد، از نظر محمدبن‌اسماعیل بخاری نقل آن گزاره در کتابش اشکالی ندارد؛ هرچند آن گزارش با باورها و نقل‌های دیگر همساز نباشد.

ب. التزام نداشتن به برخی از احکام الهی

براساس قرآن، پایبندی به فرمان‌های الهی وظیفه هر انسان مکلفی است (انعام، ۱۵۳). بدیهی است پیامبر اکرم (ص) که در کلام الهی الگوی نیکو شناسانده شده‌اند (احزاب، ۲۱)، باید بیشترین میزان پایبندی را به مضامین دینی داشته باشند. وانگهی برخی از گزاره‌های موجود در صحیح بخاری، ایشان را فردی نمایانده که به احکام الهی تقید نداشته و گاه با زنان بی‌حجاب خلوت می‌کرده و با صدای بلند گفت‌وگو می‌کرده‌اند که با اعتراض عمر مواجه می‌شده است (بخاری، ۱۴۰۷: ۱۳۴۷/۳ و ۲۲۵۹/۵).

یا برای مثال، ایشان به خانه‌ام حرام که نامحرم بود (عسقلانی، ۱۳۷۹: ۲۰۳/۹ و ۷۹/۱۱؛ عینی، بی‌تا: ۱۳۷/۲۰) به تنهایی می‌رفته‌اند و ام‌حرام موهای ایشان را می‌بافته است و آن حضرت نزد او به خواب می‌رفته‌اند (بخاری، ۱۴۰۷: ۱۰۲۷/۳ و ۲۵۷۰/۶). یا این گزاره که کنیزکان نامحرم متعلق به ربیع، دختر معوذ، در منزل ربیع در مقابل آن حضرت که به تنهایی وارد بر آن خانه می‌شدند، دف‌زنان او را مدح می‌کردند (بخاری، ۱۴۰۷: ۱۹۷۶/۵) و به گفته ابوبکر، در برابر او آوای شیطانی نواخته شده است و باوجود نهی او، پیامبر (ص) پرهیز نکرده‌اند (بخاری، ۱۴۰۷: ۳۲۳/۱ و ۱۰۶۴/۳).^{۲۶}

در نقد گزاره‌های ذکر شده گفتنی است:

درباره شخصیت تاریخی پیامبر (ص) در مواجهه با زنان نامحرم چند مسئله حائز اهمیت است:

نخست: پیش از رسالت حضرت محمد (ص)، افزون‌بر راستی در گفتار و امانت‌داری، شاخصه طهارت و پاک‌دامنی ایشان باعث شد در عصر

توجه به اینکه عاشورا در نخستین ماه عربی و عاسور در هفتمین ماه عبری است، این دو روز با یکدیگر هم‌زمانی ندارند.

. برپایه گفتار ابن‌دُرَید، در دوره جاهلی واژه عاشورا وجود نداشته و در دوره اسلامی نام‌گذاری شده است (جمهره اللغة، ۱۹۸۷، ۷۲۷/۲)؛ بنابراین گزارش‌هایی که به صراحت یا ضمنی، بر روزه‌گرفتن حضرت محمد (ص) و قریش و یهود در دوره جاهلی دلالت دارد، از این نظر نیز مخدوش است.

. به لحاظ ماهیت و از نظر احکام (کتاب مقدس، سفر لاویان: ۲۹/۱۶) و طول مدت، این روزه یهود با روزه مسلمانان متفاوت است. روزه مسلمانان از اذان صبح تا اذان مغرب است؛ اما یهودیان در این روز پیش از غروب روز نهم، روزه را آغاز می‌کنند و تا شب روز آینده، به مدت بیست‌وپنج ساعت، روزه هستند (<http://www.iranjewish.com/binesh/Binesh> 70htm).

. بنابر نظر پاره‌ای از عالمان اهل تسنن، احادیثی که در فضیلت روزه روز عاشورا نقل شده است، از بدعت‌هایی است که قاتلان امام حسین (ع) جعل کرده‌اند (مناوی، ۱۳۵۶: ۲۳۶/۶؛ عجلونی، ۱۴۰۵: ۵۶۷/۲؛ البانی، بی‌تا: ۴۱۲).

وجود برخی روایت‌ها در صحیح بخاری که با عقاید اهل کتاب همسان است یا پیامبر (ص) را تأثیرپذیرفته از یهود و نصارا نشان می‌دهد، در نگاه نخست با دقت او ناهمگون است. به نظر می‌رسد علت ورود این‌گونه گزارش‌ها، نگرش بخاری به کتاب مقدس و سایر کتاب‌های آسمانی است. به باور او، الفاظ هیچ‌یک از کتاب‌های ادیان پیشین، تحریف نشده و اگر تحریفی صورت گرفته است، ناظر به تفسیری است که از آن آیات ارائه شده است (بخاری، ۱۴۰۷: ۲۷۴۵/۶).^{۲۵} بنابراین در نظر بخاری، تمامی واژه‌ها در کتاب تورات و انجیل کلام الهی

جاهلی به امین مشهور شوند (نوی، ۱۹۹۶: ۵۱/۱؛ ابن کثیر، ۱۴۰۳: ۹۵).^{۲۷}

دوم: برپایه گزارش‌های تاریخی، در دوران مکی، مشرکان مکه با وعده‌دادن زنان متعدد به پیامبر(ص) تلاش می‌کردند آن حضرت را از رسالت بازدارند که با ممانعت ایشان روبه‌رو می‌شدند (مقدسی، بی تا، ۱۴۹/۴).

سوم: در دوران مدنی نیز ایشان به بانوانی که به حجاب اهتمام چندانی نداشتند، تذکر می‌دادند؛ چنانکه اسماء، خواهر عایشه، که در مقابل نامحرم لباس بدن تاب می‌پوشید، با نکوهش ایشان مواجه شد (ابوداود، بی تا: ۶۲/۴).^{۲۸} برخی عالمان اسلامی نیز احتمال داده‌اند اسماء پیش از نزول آیه حجاب این لباس را پوشیده است (قاری، ۱۴۲۲: ۲۳۶/۸). بنابراین تذکر پیامبر(ص) به اسماء، از اهتمام ایشان به مسئله نامحرم حکایت دارد.

از سویی، پذیرش گزارش‌های بخاری با آیات قرآن مبنی بر حفظ نگاه در برابر نامحرم (نور، ۳۰ و ۳۱) و اجتناب از موسیقی شیطانی (حج، ۳۰) و تعالیم نبوی مبتنی بر سومین بودن شیطان در خلوت مرد و زن نامحرم (ترمذی، بی تا: ۴۷۴/۳ و ۴۶۵/۴) ناسازگار است. شایان ذکر است در تحلیل گزاره‌های یادشده، قرائنی به دست می‌آید که از رخداد این امور پس از نهی الهی نشان دارد؛ چنانکه اعتراض خلیفه دوم مبنی بر خلوت پیامبر با زنان بی حجاب، تعبیر علمای اهل سنت به نامحرم بودن ام حرام، عبارت آوای شیطانی و اعتراض خلیفه نخست به رفتار نوازندگان بر این امر حکایت می‌کند.

با توجه به مطالب یادشده، این گزاره‌ها با شخصیت تاریخی پیامبر(ص) ناسازگار است. چگونه ممکن است چنین شخصیتی که از پذیرش زنان سر باز می‌زدند و پیش از نزول آیه حجاب به پوشش نامحرم واکنش نشان می‌دادند، پس از رسالت با زنی

نامحرم خلوت کنند و موهای خود را به دست او بسپارند و بر بالین او به خواب رودند یا به خانه نامحرم وارد شوند و زنان نامحرم دیگر برای او موسیقی بنوازند.

نتیجه

ارزیابی گزارش‌های تاریخی بخاری و بازبینی روایت‌های اعتقادی و فقهی حضرت رسول(ص) نقطه تمرکز پژوهش حاضر بود. در این پژوهش، ده گزاره منتخب همچون تقدس بت‌ها پیش از نبوت، شک در پیامبری، فراگیری معارف از یهودیان و تأثیرپذیری از آنها در روزه گرفتن روز عاشورا و ملتزم نبودن به احکام اسلامی سنجیده شد. در نقد این روایت‌ها، در دو حیطة کلی ارزیابی روایان گزارش‌ها و گرایش‌های فکری آنها و نیز سنجش محتوای آن، مشخص شد سهم درخور توجهی از روایت‌های بخاری به افراد خاصی همچون ابوهریره و عبدالله بن عمر و... اختصاص دارد. افرادی که از شاگردان بزرگ کعب‌الاحبار بودند که با همکاری او حجم بسیاری از اسرائیلیات را به میراث اسلامی وارد کردند. دیگر آنکه حجمی از گزارش‌های بخاری برخلاف سایر گزاره‌های تاریخی و در تعارض با آنهاست؛ همچنین برخی از گزارش‌های تاریخی بخاری یا با سایر حوادث تاریخی هم‌خوان نیست یا با قرآن و خرد و باورهای مسلم اعتقادی در تعارض است.

پی‌نوشت

۱. فَمَا فِي الصَّحِيحِ مُقَدِّمٌ عَلَى مَا سِوَا
۲. صنفته ثلاث مرات.
۳. و انما كان ينادمه و يجالسه جماعة قد اشتهروا بالنصب و البغض لعلی (ابن اثیر، ۱۴۱۵: ۱۰۹/۶).
۴. گفتنی است برپایه سخنان عالمان اسلامی معیار

شد، دربارهٔ عمران بن حطان صدق می‌کند؛ از این رو در ناصبی بودن او تردیدی باقی نمی‌ماند.

۸. کَانَ زِيَادِ بْنِ جَبْرِ يَقَعُ فِي الْحَسَنِ وَالْحُسَيْنِ.

۹. خَرِيْزُ بْنُ عُثْمَانَ الْمَعْرُوفُ بِالنَّصَبِ.

۱۰. هُوَ لَا رَمَا بِالنَّصَبِ وَ هُوَ بَغْضِ عَلِيٍّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ وَ تَقْدِيمِ غَيْرِهِ عَلَيْهِ.

۱۱. قَدْ صَحَّ مِنْ أَوْجِهٍ كَثِيرَةٍ وَ أَنَا أَعْجَبُ أَنْهُمَا لَمْ يَخْرُجَا.

۱۳. سلیمان برای هریک از این زنان اجنبی نیز بتخانه‌ای جداگانه ساخت تا آنها برای بت‌های خود بخور بسوزانند و قربانی کنند.

۱۴. أَوَّلُ مَا بُدِيَ بِهِ رَسُولُ اللَّهِ مِنْ الْوَحْيِ الرَّؤْيَا الصَّادِقَةُ... .

کنت نبیا و آدم بین الماء و الطین.

۱۵. أما بعد يا محمد فإني آمنت بك و بكتابتك الذي أنزله الله عزوجل عليك و أنا على دينك و سنتك و آمنت بربك و رب كل شيء و بكل ما جاءك من ربك عزوجل من شرائع الإيمان و الإسلام إنني قبلت ذلك فإن أدرکتك فيها و نعمت و إن لم يدرکک فاشفع لی يوم القيامة و لا تنسی... و من اليوم الذي مات فيه تبع إلى اليوم الذي ولد فيه النبي ألف سنة.

۱۶. جاء حَبْرٌ مِنَ الْيَهُودِ فَقَالَ إِنَّهُ إِذَا كَانَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ جَعَلَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ عَلَى إِصْبَعٍ وَ الْأَرْضِينَ عَلَى إِصْبَعٍ وَ الْمَاءَ وَ النَّارَ عَلَى إِصْبَعٍ وَ الْخَلَائِقَ عَلَى إِصْبَعٍ ثُمَّ يَهْرَهُنَّ ثُمَّ يَقُولُ أَنَا الْمَلِكُ أَنَا الْمَلِكُ فَلَقَدْ رَأَيْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَضْحَكُ حَتَّى بَدَتْ نَوَاجِذُهُ تَعَجُّبًا وَ تَصْدِيقًا.

۱۷. و خداوند دو لوح سنگ مکتوب شده به انگشت خدا را به من داد.

۱۸. و استقدم المحديثين ... و امرهم أن يحدثوا بأحاديث الصفات.

۱۹. فَخَلَا لَيْسَ عِنْدِي مَقِيدًا... .

۲۰. فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ لَأَتَّخِرُونِي عَلَى مُوسَى.

۲۱. يَجْعَلُ حَدِيثَ رَسُولِ اللَّهِ عَنْ كَعْبٍ وَ حَدِيثَ كَعْبٍ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ.

ناصری بودن، انحراف از امیرمؤمنان(ع) و بی‌زاری از ایشان و آزار اهل بیت(ع) است. ابن حجر عسقلانی ملاک ناصبی بودن را انحراف از امیرمؤمنان و اهل بیت(ع) می‌داند. النصب و هو الانحراف عن علي و آل بيته (عسقلانی، ۱۳۷۹: ۱۰/۴۲۰). ابن تیمیه نیز مصداق نواصب را کسانی دانسته است که مانند خوارج از امیرمؤمنان(ع) بی‌زاری می‌جستند و ولایت ایشان را نمی‌پذیرفتند و دوستاند آن حضرت نبودند و گاه ایشان را کافر می‌شمردند یا فاسق می‌پنداشتند. النواصب الذين يتبرؤون منه و لا يتولونه و لا يحبونه بل قد يكفرونه أو يفسقونه كالخوارج (ابن تیمیه، ۱۴۰۶: ۵/۴۴).

۵. وَ كَانَ يَحْمِلُ عَلِيٌّ عَلِيَّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ.

۶. وَ كَانَ عُثْمَانِيًّا إِلَّا أَنَّهُ كَانَ يَحْمِلُ عَلِيَّ عَلِيٌّ بَعْضَ الْحَمَلِ.

۷. کَانَ عُمَرَانُ رَأْسَ الْقَعْدِيَّةِ مِنَ الصَّفَرِيَّةِ وَ خَطِيبَهُمْ وَ شَاغِرَهُمْ... الَّذِي رَثِيَ عَبْدَ الرَّحْمَنِ بْنِ مَلْجَمٍ قَاتِلَ عَلِيٍّ عَلَيْهِ السَّلَامُ... وَ الْقَعْدِيَّةُ قَوْمٌ يَقُولُونَ بِقَوْلِ الْخَوَارِجِ.

عمران بن حطان رئیس خوارج قعدیه از صفریه بود که عقیده آنها در انحراف از امیرمؤمنان(ع) همانند سایر خوارج بود؛ به این معنا که آنها نیز آن حضرت را کافر می‌دانستند. چنانکه به گفته اشعری، کافر دانستن امام علی(ع) عقیده اجماعی خوارج بود «اجمعت الخوارج علی اکفار علی بن ابی طالب» (اشعری، بی تا: ۸۶). از سوی او مدح کننده ابن ملجم، قاتل امیرالمؤمنین(ع)، بود و در اشعاری ابن ملجم را فردی پرهیزکار می‌دانست که هدفش از شهادت امیرمؤمنان(ع) رسیدن به رضوان پروردگار بود و با وفاتین فرد در پیشگاه عدالت خداوند بود.

يَا ضَرْبَةً مِنْ تَقِيٍّ مَا أَرَادَ بِهَا إِلَّا لِيُبَلِّغَ مِنْ ذِي الْعَرْشِ رِضْوَانًا

إِنِّي لِأَذْكُرُهُ حِينًا فَأَحْسِبُهُ أَوْفَى الْبُرِّيَّةِ عِنْدَ اللَّهِ مِيزَانًا (مقدسی، بی تا: ۵/۲۳۴).

بنابراین با توجه به کافر دانستن امیرمؤمنان(ع) از سوی او و مدح قاتل آن حضرت، معیارهایی که در تعریف نصب و ناصبی در پاورقی شماره دو در همین صفحه بیان

۴. ابن ابی شیبیه، عبدالله بن محمد، (۱۴۰۹ق)، *المصنف فی الأحادیث و الآثار*، تحقیق: کمال یوسف الحوت، ریاض: مکتبه الرشد.
۵. ابن اثیر، علی بن ابی‌الکرم، (۱۴۱۵ق)، *الکامل فی التاریخ*، تحقیق عبدالله القاضی، بیروت: دارالکتب العلمیه.
۶. ابن إسحاق، محمد، (۱۳۹۶ق)، *سیره ابن إسحاق (المبتدأ والمبعث والمغازی)*، تحقیق محمد حمیدالله، المغرب: معهد الدراسات والأبحاث للتعریف.
۷. ابن بطلال، علی بن خلف، (۱۴۲۳ق)، *شرح صحیح البخاری*، تحقیق ابوتیمیم یاسر بن ابراهیم، ریاض: مکتبه الرشد.
۸. ابن تیمیه، أحمد بن عبدالحلیم، (۱۴۰۶ق)، *منهاج السنه*، تحقیق محمدرشاد سالم، القاهره: مؤسسه قرطبه.
۹. ابن جوزی، ابوالفرج عبدالرحمن، (۱۴۱۳ق)، *دفع شبه التشبيه بأکف التنزیه*، تحقیق حسن السقاف، الأردن: دارالإمام النووی.
۱۰. -----، (۱۴۰۸ق)، *الوفا بأحوال المصطفی*، تحقیق مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت: دارالکتب العلمیه.
۱۱. ابن شهر آشوب، محمد بن علی، (۱۳۷۶ق)، *مناقب آل ابی طالب*، تصحیح لجنه من أساتذة النجف الأشرف، نجف: المکتبه الحیدریه.
۱۲. ابن عبدالبر، یوسف، (۱۴۱۴ق)، *جامع بیان العلم و فضله*، تحقیق: ابی الاشبال الزهیری، الدمام: دار ابن الجوزی.
۱۳. ابن عساکر، أبی القاسم علی بن الحسن، (۱۹۹۵م)، *تاریخ مدینه دمشق*، تحقیق محب‌الدین ابی سعید عمر بن غرامه العمری، بیروت: دارالفکر.
۱۴. ابن قتیبه، عبدالله بن مسلم، (۱۴۳۰ق)، *تأویل مختلف الحدیث*، تحقیق: سلیم بن عید، القاهره: دار ابن عفان.

۲۲. چون شما قوم مقدسی هستید که به خداوند، خدایان اختصاص یافته‌اید. او از بین تمام مردم روی زمین شما را انتخاب کرده است تا برگزیدگان او باشید.

۲۳. عن بن عباس قال قَدِمَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْمَدِينَةَ فَرَأَى الْيَهُودَ تَصُومُ يَوْمَ عَاشُورَاءَ... وَ أَمَرَ بِصِيَامِهِ.

۲۴. ابن عساکر پس از این نقل این گزارش، محمد بن علی بن خلف یکی از راویان گزارش لعن ابو موسی را با تعبیر منکر الحدیث زیر سؤال می‌برد؛ اما گفتنی است اصطلاح منکر الحدیث به تنهایی موجب ضعف راوی محسوب نمی‌شود؛ زیرا از دیدگاه عالمان گذشته درباره فردی که در نقل گزارشی تفرد داشته، این تعبیر بسیار به کار رفته است؛ هر چند گزاره مذکور را از افراد موثق نقل کرده باشند (لکنوی، ۱۴۰۷: ۲۱۱). از سویی محمد بن علی بن خلف فردی مطمئن و امین در نقل است (خطیب بغدادی، بی تا ب، ۵۷/۳)؛ بنابراین به لحاظ سند، خدشه‌ای بر این گزارش نیست.

۲۵. وَ لَيْسَ أَحَدًا يُزِيلُ لَفْظَ كِتَابٍ مِنْ كُتُبِ اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ وَ لَكِنَّهُمْ يُحَرِّقُونَهُ يَتَأَوَّلُونَهُ عَلَى غَيْرِ تَأْوِيلِهِ.

۲۶. وَ دَخَلَ أَبُو بَكْرٍ فَانْتَهَرَنِي وَ قَالَ مِزْمَارَةُ الشَّيْطَانِ عِنْدَ النَّبِيِّ فَأَقْبَلَ عَلَيْهِ رَسُولُ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ فَقَالَ دَعْهُمَا.

۲۷. كان يعرف في قومه بالأمين لما شاهدوا من أمانته و صدقه و طهارته؛ لم يعرف بين قومه إلا بالأمين لما شاهدوا من طهارته و صدق حديثه و أمانته.

۲۸. أَنْ أَسْمَاءَ بِنْتُ أَبِي بَكْرٍ دَخَلَتْ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ (ص) وَ عَلَيْهَا ثِيَابٌ رِقَاقٌ فَأَعْرَضَ عَنْهَا رَسُولُ اللَّهِ (ص)... . الباني، از عالمان معاصر دانش رجال، گزارش یادشده را معتبر شمرده است (الباني، ۱۴۱۹: ۵۲۰/۲).

کتابنامه

۱. قرآن کریم
۲. کتاب مقدس
۳. آبابی، آرش، (آذر ۸۱)، *تعنیت یا روزه در آیین یهود*،

۲۸. الترمذی، محمد بن عیسی، (بی‌تا)، سنن ترمذی، تحقیق احمد محمد شاکر و دیگران، قاهره: دارالحدیث.

۲۹. حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله، (۱۴۱۱ق)، المستدرک علی الصحیحین، تحقیق مصطفی عبد القادر عطا، بیروت: دارالکتب العلمیه.

۳۰. الحکیم الترمذی، محمد بن علی، (۱۹۹۲م)، نوادر الأصول فی أحادیث الرسول، تحقیق عبدالرحمن عمیره، بیروت: دارالجلیل.

۳۱. الحصنی دمشقی، تقی الدین أبی بکر، (بی‌تا)، دفع شبه من شبه و تمرد، مصر: المکتبه الأزهریه للتراث.

۳۲. حلی، حسن بن یوسف بن مطهر، (۱۴۲۱ق)، منتهی المطلب، تحقیق علی اکبر الغفاری، مشهد: مجمع البحوث الإسلامیه.

۳۳. الخطیب البغدادی، احمد بن علی، (بی‌تا الف)، الکفایه فی علم الروایه، تحقیق أبو عبدالله السورقی و إبراهیم حمدی المدني، المدینة المنوره: المکتبه العلمیه.

۳۴. -----، (بی تا ب)، تاریخ بغداد، بیروت: دارالکتب العلمیه.

۳۵. الذهبی، شمس الدین محمد، (۱۹۸۲م)، سیر أعلام النبلاء، تحقیق شعیب الأرناؤط، بیروت: مؤسسه الرساله.

۳۶. -----، (۱۴۰۷ق)، تاریخ الإسلام و وفیات المشاهیر و الأعلام، تحقیق عمر عبدالسلام تدمری، بیروت: دارالکتب العربی.

۳۷. رامیار، محمود، (۱۳۸۴ش)، تاریخ قرآن، تهران: امیرکبیر.

۳۸. سخاوی، محمد بن عبدالرحمن، (۲۰۰۱م)، الغایه فی شرح الهدایه فی علم الروایه، تحقیق عبدالمنعم ابراهیم، قاهره: مکتبه أولاد الشیخ للتراث.

۱۵. ابن کثیر، اسماعیل بن عمر، (بی‌تا)، البدایه و النهایه، بیروت: مکتبه المعارف.

۱۶. -----، (۱۴۰۳ق)، فصول من سیره الرسول، تحقیق محمد العید الخطراوی و دیگران، المدینة المنوره: مکتبه دارالتراث.

۱۷. -----، (۱۴۰۱ق)، تفسیر القرآن العظیم، بیروت: دارالفکر.

۱۸. ابن هشام، عبدالملک، (۱۴۱۱ق)، السیره النبویه، تحقیق طه عبدالرءوف سعد، بیروت: دارالجلیل.

۱۹. ابوداود سجستانی، سلیمان بن اشعث، (بی‌تا)، السنن، تحقیق محمد محیی الدین عبدالحمید، بیروت: دارالفکر.

۲۰. أبوریه، محمود، (بی‌تا)، أضواء علی السنه المحمديه، القاهره: دارالمعارف.

۲۱. اشبیلی، محمد بن خیر، (۱۴۱۹ق)، فهرست ابن خیر الاشبیلی، تحقیق محمد فؤاد منصور، بیروت: دارالکتب العلمیه.

۲۲. اشعری، علی بن اسماعیل، (بی‌تا)، مقالات الإسلامیین و اختلاف المصلین، تحقیق هلموت ریتز، بیروت: دار إحياء التراث العربی.

۲۳. البانی، محمد ناصرالدین، (۱۴۱۵ق)، سلسله الأحادیث الصحیحه، الرياض: مکتبه المعارف.

۲۴. -----، (بی‌تا)، تمام المنه فی التعلیق علی فقه السنه، الرياض: دارالرایه للنشر و التوزیع.

۲۵. -----، (۱۴۱۹ق)، صحیح سنن ابی داود، الرياض، مکتبه المعارف.

۲۶. بخاری، محمد بن اسماعیل، (۱۴۰۱ق)، صحیح البخاری، بیروت: دارالفکر.

۲۷. -----، (۱۴۰۷)، صحیح البخاری، تحقیق مصطفی دیب البغا، بیروت: دار ابن کثیر.

۳۹. السمعانی، منصور بن محمد، (۱۴۱۸ق)،
تفسیر القرآن، تحقیق: یاسر بن إبراهیم و
غنیم بن عباس بن غنیم، الرياض: دار الوطن.
۴۰. السمرقندی، نصر بن محمد، (بی تا)، بحر العلوم،
تحقیق: محمود مطرجی، بیروت: دار الفکر.
۴۱. السیوطی، عبدالرحمن، (بی تا)، تدریب الراوی
فی شرح تقریب النواوی، تحقیق عبدالوهاب
عبداللطیف، الرياض: مکتبه الرياض الحدیثه.
۴۲. الشهرزوری، ابو عمرو عثمان بن عبد الرحمن
(ابن الصلاح)، (۱۹۹۷م)، علوم الحدیث (مقدمه
ابن الصلاح)، تحقیق نورالدین عتر، بیروت: دار الفکر
المعاصر.
۴۳. صحرايي اردکاني، کمال، (۱۳۸۶)، «پیوند
تاریخ با حدیث در میان مسلمین»، فصلنامه علوم
حدیث، دوره ۱۲، ش ۲، ص ۵۸ تا ۵۸.
۴۴. الصدوق، محمد بن علی بن الحسین بن بابویه،
(۱۴۰۳ق)، النخصال، تحقیق علی اکبر الغفاری، قم:
الإسلامی.
۴۵. -----، (۱۴۰۵ق)،
کمال الدین و تمام النعمه، تحقیق علی اکبر الغفاری، قم:
الإسلامی.
۴۶. -----، (۱۴۱۳ق)،
الإعتقادات، تحقیق عصام عبدالسید، قم: المؤتمر
العالمی لألفیه الشیخ المفید.
۴۷. صنعانی، محمد بن اسماعیل، (بی تا)، توضیح
الأفکار لمعانی تنقیح الأنظار، تحقیق: محمد محی الدین
عبدالحمید، المدینه المنوره: المکتبه السلفیه.
۴۸. طبری، محمد بن جریر، (۱۴۰۵ق)، جامع البیان
عن تویل آی القرآن، بیروت: دار الفکر.
۴۹. -----، (بی تا)، تاریخ طبری؛
تاریخ الامم و الملوک، تحقیق محمد ابو الفضل ابراهیم،
قاهره: دار المعارف.
۵۰. طبسی، نجم الدین، (۱۴۲۷ق)، روزه عاشورا
سنتی نبوی یا بدعتی اموی، مترجم مصطفی
داداش نژاد، قم: دلیل ما.
۵۱. عبدالمحمدی، حسین، (۱۳۸۹ش)، در آمدی
بر سیره اهل بیت (ع)، قم: مرکز بین المللی ترجمه و
نشر المصطفی.
۵۲. العجلونی الجراحی، إسماعیل بن محمد،
(۱۴۰۵ق)، كشف الخفاء و مزیل الإلباس، تحقیق احمد
القلاش، بیروت: الرساله.
۵۳. العجلی، أحمد بن عبدالله، (۱۴۰۵ق)، معرفه
الثقات، تحقیق عبدالعلیم عبدالعظیم البستوی، مدینه: الدار.
۵۴. عزیزی، حسین و دیگران، (۱۴۳۰ق)، «علاقه
المصادر المکتوبه بالروایات الشفویة فی القرون الثلاثه
الأولی من تاریخ الهجری»، مجله العلوم
الإنسانیه الدولیه، دوره ۱۷، ش ۳، ص ۷۱ تا ۹۰.
۵۵. عسقلانی، احمد بن علی بن حجر، (۱۴۰۴ق)،
تهذیب التهذیب، بیروت: دار الفکر.
۵۶. -----، (۱۴۰۶ق)، تقریب
التهذیب، تحقیق محمد عوامه، سوریا: دار الرشید.
۵۷. -----، (۱۳۷۹ق الف)،
هدی الساری مقدمه فتح الباری شرح صحیح البخاری،
تحقیق محمد فؤاد عبدالباقی و دیگران، بیروت:
دار المعرفه.
۵۸. -----، (۱۳۷۹ق ب)،
فتح الباری شرح صحیح البخاری، تحقیق محب الدین
الخطیب، بیروت: دار المعرفه.
۵۹. -----، (۱۴۲۷ق)، نخبه
الفکر فی مصطلح اهل الأثر، تحقیق
عبدالحمید بن صالح بن قاسم، بیروت: دار ابن حزم.
۶۰. العینی، بدرالدین محمود بن أحمد، (بی تا)،
عمده القاری شرح صحیح البخاری، بیروت: دار إحياء
التراث العربی.

۷۳. مقدسی، یعقوب بن سفیان، (۱۴۱۹ق)، المعرفه و التاريخ، تحقيق خليل المنصور، بيروت دارالكتب العلميه.

۷۴. مقدسی، مطهر بن طاهر، (بی تا)، البدء و التاريخ، بورسعيد: مكتبه الثقافه الدينيه.

۷۵. المناوی، زين الدين عبدالرؤوف، (۱۳۵۶ق)، فيض القدير شرح الجامع الصغير، مصر: المكتبه التجاربه الكبرى.

۷۶. -----، (۱۴۰۸ق)، التيسير بشرح الجامع الصغير، الرياض: مكتبه الإمام الشافعي.

۷۷. منتظر القائم، اصغر، (۱۳۸۶ش)، تاريخ اسلام تا سال چهلم، اصفهان: دانشگاه اصفهان.

۷۸. نيشابوري، ابوسعيد عبدالرحمن، (۱۴۰۶ق)، الغنيه في أصول الدين، تحقيق عماد الدين أحمد حيدر، لبنان: الكتب الثقافيه.

۷۹. النووي، يحيى بن شرف، (۱۳۹۲ق)، شرح النووي على صحيح مسلم، بيروت: دار احياء التراث العربي.

۸۰. -----، (۱۹۹۶م)، تهذيب الأسماء و اللغات، بيروت: دار الفكر.

۸۱. واقدی، محمد بن عمر، (بی تا)، فتوح الشام، بيروت: دار الجيل.

۶۱. کلاباذی، احمد بن محمد، (۱۴۰۷ق)، الهدايه والإرشاد في معرفه أهل الثقه و السداد، تحقيق عبدالله الليثي، بيروت: دارالمعرفه.

۶۲. فخر رازی، محمد بن عمر، (۱۴۰۴ق)، معالم أصول الدين، تحقيق طه عبدالرؤوف سعد، لبنان: دارالكتاب العربي.

۶۳. القاري، علي بن سلطان محمد، (۱۴۲۲ق)، مرقاه المفاتيح شرح مشكاه المصابيح، تحقيق جمال عيتاني، بيروت: دارالكتب العلميه.

۶۴. القرطبي، محمد بن أحمد، (بی تا)، الجامع لأحكام القرآن، القاهرة: دارالشعب.

۶۵. لکنوی، محمد عبدالحی، (۱۴۰۷ق)، الرفع و التكميل في الجرح و التعديل، تحقيق عبدالفتاح أبوغده، حلب: مكتب المطبوعات الإسلاميه.

۶۶. الماوردی، علي بن محمد، (بی تا)، النکت و العيون، تحقيق السيد بن عبدالمقصود، بيروت: دارالكتب العلميه.

۶۷. محمد بن سعد، (بی تا)، الطبقات الكبرى، بيروت: دارصادر.

۶۸. المزی، ابوالحجاج يوسف بن عبدالرحمن، (۱۴۰۰ق)، التهذيب الكمال في أسماء الرجال، تحقيق بشار عواد معروف، بيروت: الرساله.

۶۹. مسلم بن الحجاج، (بی تا)، صحيح مسلم، تحقيق محمد فؤاد عبدالباقي، بيروت: دار احياء التراث العربي.

۷۰. معارف، مجيد، (۱۳۸۵)، «رابطه تاريخ و فهم و نقد حديث»، پژوهش ديني، ش ۱۴، ص ۵۳ تا ۷۰.

۷۱. معرفت، محمد هادي، (۱۴۳۲ق)، التمهيد في علوم القرآن، قم: دارالتعارف.

۷۲. مقاتل بن سليمان، (۱۴۲۴ق)، تفسير مقاتل بن سليمان، تحقيق أحمد فريد، بيروت: دارالكتب العلميه.

